

ГРАМАТИЧНА КАТЕГОРІЯ ВИДУ ЯК СКЛАДОВА ПОЛЯ АСПЕКТУАЛЬНОСТІ

Категорія виду пов'язана з усіма іншими категоріями аспектуальності в сучасній українській мові. У статті описано особливості становлення дієслівного виду, проблеми творення корелятивних видових пар та взаємодію граматичної категорії виду з іншими аспектуальними категоріями.

Ключові слова: аспектуальність, граматична категорія виду, способи дієслівної дії, граничність / неграничність.

У науковому світі дослідження у сфері аспектології останнім часом помітно активізувалися, з'явилися нові, часто суперечливі, інтерпретації категорії виду, які, безперечно, заслуговують на увагу: розгляд виду крізь призму теорії мовних актів [18], із синтаксичного погляду [7; 13], структурування категорії аспектуальності в сучасній українській мові [16], здійснюються спроби тлумачення граматичних засобів вираження функціонально-семантичної категорії виду в романських і німецьких мовах [4]; аналізуються вищо-часові значення предиката [1];

Актуальними й невирішеними до кінця в українській аспектології лишаються питання: семантики виду і лексичних значень дієслів; способів дієслівної дії та семантичної категорії граничності / неграничності; лексикографічні проблеми, пов'язані з видовою парністю.

Отже, у статті зупинимось саме на цих аспектах і передусім визначимо ті риси, які впливають на видову співвіднесеність / неспіввіднесеність дієслівних одиниць. *Предметом наукового аналізу* визначено взаємодію категорії виду зі способами дієслівної дії, категорією граничності / неграничності.

Уявлення про вид як про бінарну опозицію починає формуватись у кінці ХІХ ст., але складається в чітку теорію тільки на початку ХХ ст. у працях російських дослідників Г. К. Ульянова, Ф. Ф. Фортунатова, А. А. Шахматова, А. М. Пешковського. Разом із тим з'являється необхідність у розширенні термінології для позначення тих явищ, які вийшли за видові межі. В українському мовознавстві це питання вперше порушив О. О. Потебня. Учений зазначав, що під видом розуміють дві зовсім різні категорії: доконаність і недоконаність – з одного боку, і ступені тривалості – з іншого [15, 86-87]. Семантичні нашарування, спричинені префіксами та суфіксами, на денотативне значення дієслова О. О. Потебня назвав ступенями тривалості й не ототожнював їх із категорією доконаності / недоконаності. Новий термін для позначення словотворчих значень, які в слов'янських мовах передаються дієслівними префіксами, – Aktionsart – був запропонований шведським славістом З. Агрелем [2, 35]. В україністиці за цим поняттям закріпилась назва способи дієслівної дії (далі – СДД) або роди дієслівної дії – лексико-словотвірні угруповання дієслів, що відображають перебіг дії в часі.

Характеризуючи категорію СДД, В.М.Русанівський наголошує на тому, що, на відміну від видових пар, які становлять єдину лексичну одиницю, дієслова, протиставлені за СДД, належать до різних лексем, об'єднуються в семантичні групи й, отже, не набувають статусу граматичних категорій [17, 117]. До семантико-граматичних, або лексико-граматичних, категорій зараховує способи дієслівної дії І. І. Ковалик [16, 15]. Оскільки у сфері СДД не існує структури, властивої граматичним категоріям (парадигматичних рядів граматичних форм і розмежування їх із функціонального погляду), то вони перебувають у системі інших угруповань, до яких належать, наприклад, збірні, речовинні, конкретні й абстрактні іменники; зворотні й безособові дієслова тощо.

Теоретично можна розрізнити видове й лексичне протиставлення. З'ясування належності дієслова до корелятивної пари – одна з важливих проблем мовознавства. Видове протиставлення традиційно визначається за ознакою локалізованості / нелокалізованості дії в часі, цілісності / нецілісності дії, хоча не всі граматисти погоджуються із цим твердженням. Так, М. І. Калько, погоджуючись із думкою Н. С. Авілової [1, 23], за основу видової корелятивної пари бере ознаку досягнення / не досягнення межі дії як більш вичерпну інтерпретацію семантики виду: не будь-яке досягнення межі певною дією дає підстави кваліфікувати її як цілісну, пор.: *Дощ полив землю* → *Дощ полив як із відра*. Отже, ознака досягнення / не досягнення межі дії є універсальною, всеохопною [8, 10]. Усі інші відмінності між однокореновими дієсловами доконаного / недоконаного виду репрезентують сферу лексичних значень, до якої зараховуються й значення префіксальних, префіксально-постфіксальних, префіксально-суфіксально-постфіксальних одиниць, що виражають той чи інший СДД. Так, доконаний вид (ДВ) зосереджує увагу на одному з моментів дії, нейтралізуючи тим самим можливість представлення її в процесі перебігу й указуючи на

ретроспективну (*зробити, побудувати*) або проспективну (*заішуміти, заходити*) точку відліку щодо самої дії. Недоконаний вид (НВ) репрезентує дію синхронно з точкою відліку, тобто процесуально (*робити, будувати, шуміти, ходити*) [14, 45].

У процесі встановлення видової корелятивності граматисти застосовують критерій Ю.С.Маслова [12, 53]: урахується, чи може дієслово НВ виражати подійне значення (за аспектуальною системою української мови дієслова ДВ завжди позначають подійне значення – перехід у новий стан, типу *читала – прочитала*; а дієслова НВ можуть характеризувати одне з трьох значень – стан, процес, подію). Видова співвідносність має місце, якщо дієслово НВ у процесі реалізації повторюваних подій і в контексті *praesens historicum* (теперішній історичний) замінює дієслово ДВ, не спотворюючи при цьому змісту повідомлюваного. Напр.: Він *написав* листівку знайомому й *відніс* її на пошту. Відповідно: Він *пише* листівку знайомому й *відносить* її на пошту. Щоразу перед святами він *пише* листівку знайомому й *відносить* її на пошту.

Вагому роль у з'ясуванні семантики виду й аспектуальних значень дієслів, належних до СДД, посідає лексико-граматична категорія граничності / неграничності. Саме на основі опозиції граничності / неграничності розвинулося граматичне протиставлення доконаного / недоконаного виду. У дієсловах, які становлять основну частину видових пар, ідея граничності реалізується як результативність. Дієслова ДВ виражають досягнення конкретного результату, одиниці НВ – спрямованість на результат, нерезультативність тощо.

У загальному розумінні г р а н и ц я (межа) д і ї – це обмеження перебігу дії в часі. За дослідженнями Є.В.Петрухіної, межа дії як категоріальний видовий зміст у більшості випадків ототожнюється з часовою кінцевою границею, досягнення якої зумовлює значення результату – виразника якісно нового стану актантів дії (*побудувати* будинок, *скласти* екзамен) або починальної фази (*заішуміти, заклопотатися*) [14, 42-43]. Інтерпретаційний механізм видової семантики дієслів ДВ може актуалізувати межі не цілої дії, а окремих її етапів, що визначаються специфікою об'єкта (*Він прочитав тридцять сторінок і продовжує читати далі*), перебігом часу реалізації дії (*я пропрацювала п'ять років у магазині та продовжую працювати там зараз*). Отже, межа – це границя не лише тривалості, але й репрезентації дії.

У науковій літературі ідентифікують зовнішню та внутрішню границю. Зовнішня границя не встановлює залежності часової тривалості дії від характеру самої дії, а зумовлюється зовнішніми чинниками: указівкою на час перебігу дії, настанням нової дії, причинами припинення виконання дії, впливом навколишніх факторів, що викликають зміни в процесі реалізації дії [3, 46-47]. Внутрішня границя – указівка на граничність перебігу дії, яка визначається безпосередньо семантикою дієслова. Різновидами внутрішньої границі є реальна межа, представлена ДВ (указівка на досягнення результату у виконанні дії), та потенційна межа, яка репрезентована НВ (позначає спрямованість дії на досягнення передбачуваного результату). Реальна межа має експліцитне граматичне вираження, яке є категоріальним значенням ДВ.

Опозиція за ознакою граничності / неграничності охоплює всю дієслівну лексику та є універсальною для всіх мов світу, оскільки відображає інтерпретацію двох типів дієслівних фактів. Одні дієслова передбачають (хоча б у перспективі) досягнення заданої межі, яка завершує дію, інші дієслівні одиниці позначають дії, які можуть тривати нескінченно, не містити у своїй семантиці вказівок на межі реалізації дій. Обмеження перебігу такої дії можливе лише за умови її переривання іншою дією або зовнішніми обставинами. Цим закономірностям підлягають і похідні від таких основ – дієслова різних СДД.

Концепт межі реалізується також у словотвірній системі українського дієслова в ряді продуктивних дериваційних моделей зі значенням фазовості, кількісно-граничних характеристик, інтенсивності у вияві дії (*просидіти, достоятися, загулятися, побігати*) та наслідків, зумовлених ними. Такі дієслова ДВ можуть уживатися з обставинами, що вказують на протяжність у вияві дії (*довго, три години, із ранку до ночі*), тому співвідносяться зі значенневими планами НВ і становлять периферію дієслів ДВ [14, 46]. Суттєвим є те, що граматичні значення характеризуються регулярною вираженістю, а лексичні актуалізуються за необхідного макроконтексту.

Способи дієслівної дії, виражаючи об'єктивний перебіг подій, логіко-процесуальних ознак, зближуються з граматичною категорією виду із семантичного погляду. Цілком слушно зауважує Ю.С.Маслов про те, що за своїм семантичним змістом вид і СДД тісно поєднуються, фактично належать до однієї сфери значень: і вид, і СДД відображають певні особливості в типах реалізації дії або в способах вираження (інтерпретації) цієї реалізації мовцем [9, 160]. Так, категоріальне значення ДВ реалізується в різних варіантах залежно від СДД: дієслова дистрибутивного СДД виражають складний цілісний факт – інтерпретацію як одного цілого явища, що складається з однотипних актів

дії, яка поширилась на групу об'єктів або реалізація якої відбулася завдяки кільком суб'єктам (*повиносити, поприсідати, позаходити, попереставляти*). У значенні цілісності актуалізується ознака комплексності, об'єднання елементів дії. Одноактний СДД виділяє в характеристиці цілісності ДВ указівку на неможливість членування дії на окремі кванти в процесі її реалізації (*стукнути, зримнути, вкусити*). Отже, змістовий аспект категорії виду та СДД взаємопов'язані.

Відмінність між СДД і видом дієслова ґрунтується на їхніх функціональних характеристиках, граматичних властивостях.

За допомогою СДД репрезентуються різні за своїм змістом дії, і зміна одного розряду СДД на інший зумовлює зміну самої дії, пор.: *надивитися* (гранично-кількісний), *здивитися* (надмірно-тривалий), *поподивитися* (дистрибутивний).

Отже, різні семантичні характеристики, які формують значення конкретного СДД (інтенсивність, результативність, кумулятивність, ітеративність, дистрибутивність, кратність тощо), впливають на граматичну семантику виду, тому в межах СДД виділяють групи одновидових дієслів (непарні дієслова доконаного виду (*perfectiva tantum*) і непарні дієслова недоконаного виду (*imperfectiva tantum*)) та СДД, які об'єднують як співвідносні, так і неспіввідносні за видом дієслівні лексеми.

Анна А.Залізник і О.Д.Шмельов зауважують, що непарність дієслів *imperfectiva tantum* зумовлена семантичними характеристиками: ці дієслова не виражають подійного значення, тому не можуть входити до видової пари. Вони охоплюють широку сферу значенневих характеристик станів, властивостей, співвідношень, різноманітних неграничних процесів [5, 85-86]: дієслова зневаги й огиди (*гидувати, гордувати*); ітеративні дієслова пересування й переміщення (*літати, ходити, возити, тягати*); фізичного стану (*лихоманити, морозити, температурити, голодувати, боятися*); дієслова мовлення (*розмовляти, говорити, кричати, перемовлятися*); мислення (*мріяти, філософствувати, думати*); спостереження (*дивитися, шпигувати, стежити*); розташування в просторі (*лежати, стояти, сидіти*); дієслова буття (*бути, жити, існувати, числитися, знати*); дієслівні одиниці на позначення емоційного стану суб'єкта (*нервувати, сумувати, веселитися*); чуттєвого задоволення (*ніжитися, насолоджуватися, цілуватися, блаженствувати*); дієслова з указівкою на діяльність суб'єкта (*учителювати, керувати, господарювати*) тощо.

Неможливість творення корелятивної видової пари (беремо до уваги *perfectiva tantum* СДД) властива дієсловам ДВ, які вказують на: результат інтенсивно виконуваної дії (*розкричатися, розшвендітися, рознервуватися*), вичерпність виконуваної дії (*надуматися, наплакатися, насумуватися*), охоплення результативною дією кількох об'єктів або виконання дії кількома суб'єктами (*повідчиняти, позаносити, повставати*), фазові характеристики дієслів (*відшуміти, заплакати, покивати, простріляти*) тощо. Така ситуація впливає з відсутності форми НВ для вираження відповідного змісту. Цю думку у свій час висловив Ю.С.Маслов у роботі «Очерки по аспектології» [12, 54]. Одновидовість притаманна тільки дієсловам із префіксальними формантами кількісно-часового значення. У межах дієслів із префіксами просторового значення одновидових типів не спостерігається, оскільки такі лексеми обов'язково поєднують у собі значення обох видів [6, 8].

Отже, аспектуальні категорії виду, граничності / неграничності й СДД базуються на спільній семантичній основі, яка мотивує їхню взаємодію. На думку М.О.Шелякіна, такою характеристикою є ознака обмеженості / необмеженості у вияві або реалізації дії. У семантичній опозиції граничності / неграничності зазначена ознака представлена в значенні спрямованості / неспрямованості дії на досягнення межі в її реалізації. У граматичній категорії виду вона виявляється в значенні цілісності / нецілісності дії щодо моменту її виконання (ознака обмеженості / необмеженості вказує на процес розгортання дії на часовому проміжку). Лексико-граматична категорія СДД виражає форми (способи) розвитку акціональних дій окремих груп дієслів відповідно до обмеженості / необмеженості їх вияву щодо граничності / неграничності перебігу дії [19, 10-11].

Указуючи на внутрішній перебіг межі дії, Ю.С.Маслов розподіляє всю дієслівну лексику на два класи – граничні й неграничні дієслова (точніше, дієслова з граничною / неграничною основою).

Так, граничними вважаються дієслова, що означають дію, «—спрямовану на досягнення якоїсь, самою природою цієї дії передбаченої межі» [10, 90], дієслова «—зізначенням результативної чи цільової спрямованості дії, що передбачає неминуче її припинення внаслідок досягнення передбачуваного результату чи мети» [20, 160].

До неграничних зараховуються дієслова, що «—виражають дію чи стан, не спрямовані на досягнення мети, такі, що не містять у собі ніяких передумов свого завершення та не можуть досягти

—внутрішньої вичерпаності”. Така дія може тривати безмежно, вона була розпочата не для того, щоб закінчитися після досягнення передбачуваного самою дією результату” [10, 90].

Погляди аспектологів на семантичну ознаку, що лежить в основі поділу дієслів на граничні та неграничні, загалом відзначаються одноставністю. У самому ж розподілі дієслів на граничні / неграничні сталої думки немає. Більшість дослідників дієслівної категорії виду до граничних зараховує парні дієслова обох видів та непарні дієслова ДВ (*perfectiva tantum*), а до неграничних – непарні дієслова НВ (*imperfectiva tantum*). Ю.С.Маслов зазначає, що «граничні дієслова можуть бути як доконаного, так і недоконаного виду або одного доконаного виду, тоді як неграничні – тільки недоконаного виду» [10, 86]. Такий погляд зумовлений тим, що дія, позначувана неграничними дієсловами, може бути виражена ДВ «ніше за умови зовнішнього обмеження, але в цьому випадку ми мали б уже інше дієслово, утворене приєднанням префікса, напр.: *постоять, полежать...*» [10, 91]. Отже, як префіксальні утворення від граничних дієслів, так і префіксальні утворення від неграничних дієслівних похідних одиниць уважаються граничними, хоч у першому випадку спостерігаємо досягнення внутрішньої межі, що впливає із самої природи дії, а в другому – досягнення якоїсь зовнішньої, не передбаченої самою природою, внутрішньою логікою розвитку дії межі.

Категоріальне значення ДВ містить у собі елемент обмеженості дії границею, яка безпосередньо пов'язана з ознакою цілісності дії. Тому будь-якому дієслову ДВ, на думку О.В.Бондарка, притаманна характеристика граничності [3, 137]. Відмінність між статусом реальної експліцитної межі як характеристики категоріального значення ДВ і опозицією за ознакою граничності / неграничності полягає в тому, що в межах видової пари це ознака доконаних / недоконаних видових граем (рядів граматичних форм), які репрезентують граматичну категорію, а в межах граничності / неграничності – це показник дієслівних лексем (із їх лексичним значенням та способом дії) і відповідних класів і підкласів лексики [3, 146].

Розрізняють абсолютну й відносну межу. Абсолютна межа вказує на доведення дії до якісно нового стану, закінчення дії, виникнення нової ситуації, де з'являється абсолютно нова дія (*зав'язувати – зав'язати*). Відносна межа позначає досягнення дією такого стану, після переходу межі якого дія може тривати далі (*ціни підвищились* і продовжують підвищуватися далі). На думку О.В.Бондарка, дієслова з указівкою на початок дії також підпорядковуються цій закономірності. Ознака обмеженості властива не цілісному вираженню дії, а її початковій фазі, яка характеризується обмеженістю та цілісністю: початковий етап розпочався і закінчився, за ним наступила інша часова фаза тривалості дії [3, 151]. Відмінність між абсолютною та відотною межею – це розрізнення варіантів, обумовлених лексичним значенням дієслова, способом дії, контекстом та мовною ситуацією.

Отже, досягнення дією своєї межі не позначає її «самовичерпання» та припинення існування, а тільки репрезентує досягнення нею «внутрішньої точки», яка є вказівкою на завершення однієї фази дії.

Залежно від комбінації компонентів аспектуальної семантики всі дієслова можна поділити на такі групи: 1) обмежені граничні – парновидові дієслова ДВ та необмежені граничні – парновидові дієслова НВ (*казати – сказати, примушувати – примусити*); 2) обмежені неграничні – непарновидові дієслова ДВ (*розбалакатися, повибігати*); 3) необмежені неграничні – непарновидові дієслова НВ (*почитувати, температури*) [8, 41].

Таким чином, основним поняттям аспектології, на якому ґрунтується видове протиставлення, є поняття граничності дії. Базуючись на семантичній ознаці «внутрішня межа дії (границя)», категорія граничності / неграничності репрезентує найвищий ступінь абстракції в межах способів дієслівної дії з погляду їх впливу на видову корелятивність. Наявність у лексичній семантиці дієслова компонента «границя» зумовлює альтернативність граматичної семантики. Відсутність такого значеннєвого компонента свідчить про абсолютну доконаність чи абсолютну недоконаність дії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Авилова Н. С. Вид глагола и семантика глагольного слова / Н. С. Авилова. – М.: Наука, 1976. – 328 с.
2. Агрелль С. О способах действия польского глагола / С. Агрелль // Вопросы глагольного вида: [сб. науч. трудов]. – М.: Изд-во иностр. лит., 1962. – С. 35-39.
3. Бондарко А.В. Теория грамматического значения и аспектологические исследования / А. В. Бондарко. – Л.: Наука, 1984. – 278 с.
4. Гулыга Е.В., Шендельс Е.И. Грамматико-лексические поля в современном немецком языке / Е. В. Гулыга, Е. И. Шендельс. – М.: Просвещение, 1969. – 184 с.

5. Зализняк Анна А., Шмелев А.Д. Введение в русскую аспектологию / Анна А. Зализняк, А. Д. Шмелёв. – М.: Языки русской культуры, 2000. – 226 с.
6. Земская Е.А. Типы одновидовых приставочных глаголов в современном русском языке. Е. А. Земская // Исследования по грамматике русского литературного языка: [сб. науч. трудов]. – М.: Изд-во АН СССР, 1955. – С. 5 – 41.
7. Золотова Г.А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса / Г. А. Золотова. – М.: Наука, 1982. – 368 с.
8. Калько М. І. Категорія аспектуальності в сучасній українській літературній мові: автореф. дис на здобуття наук. ступеня доктора філол. наук: спец. 10. 02. 01 – українська мова / Калько Микола Іванович; Інститут української мови НАН України. – Київ, 2009. – 40 с.
9. Маслов Ю.С. Глагольный вид в современном болгарском языке (значение и употребление) / Ю. С. Маслов // Вопросы грамматики болгарского литературного языка. – М.: Изд-во АН СССР, 1959. – 312 с.
10. Маслов Ю.С. Заметки о видовой дефективности (преимущественно в болгарском и русском языках) / Ю. С. Маслов // Славянская филология. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1964. – С. 82-95.
11. Маслов Ю.С. Система основных понятий и терминов славянской аспектологии / Ю.С. Маслов // Вопросы общего языкознания. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1965. – С. 53-80.
12. Маслов Ю.С. Очерки по аспектологии / Ю. С. Маслов. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1984. – 263 с.
13. Падучева Е.В. Семантические исследования (Семантика времени и вида в русском языке. Семантика нарратива) / Е. В. Падучева. – М.: Языки русской культуры, 1996. – 464 с.
14. Петрухина Е.В. Семантические доминанты русской языковой картины мира: представление динамических явлений / Е. В. Петрухина // Проблемы функциональной грамматики: Семантическая инвариантность / вариативность. – СПб: Наука, 2003. – С. 37-53.
15. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике: в 4т. А. А. Потебня. – М.: Просвещение, 1978. Т. 4. Вып. 2: Глагол – 1978. – 406 с.
16. Соколова С. О. Структурування категорії аспектуальності в сучасній українській мові / С. О. Соколова // Проблеми сучасної функційно-категорійної граматики [зб. наук. праць на пошану члена-кореспондента НАН України І. Р. Вихованця]. – Донецьк: Вид-во «Ноулідж», 2010. – С. 70 – 80.
17. Украинская грамматика / [В.М.Русановский, М.А.Жовтобрюх, Е.Г.Городенская, А.А. Грищенко]; отв. ред. В. М. Русановский. – К.: Наук. думка, 1986. – 360 с.
18. Хонг Т.-Г. Русский глагольный вид сквозь призму теории речевых актов / Т.-Г.Хонг. – М.: Индрик, 2003. – 448 с.
19. Шелякин М.А. Основные проблемы современной русской аспектологии / М. А. Шелякин // Вопросы русской аспектологии II. – Тарту: Изд-во ТГУ, 1977. – Вып. 434. – С. 3-23.

Категория вида связана со всеми другими категориями аспектуальности в современном украинском языке. В статье описаны особенности становления глагольного вида, проблемы создания коррелятивных видовых пар и взаимодействие грамматической категории вида с другими аспектуальными категориями.

Ключевые слова: аспектуальность, грамматическая категория вида, способы глагольного действия, предельность / непредельность.

The category of kind is related to all by other categories of aspectness in modern Ukrainian. In the article the features of becoming of verbal kind, problems of creation of correlative specific pairs and cooperation of grammatical category of kind are described with other by aspectness categories.

Keywords: aspectness, grammatical category of kind, methods of verbal action, maximumness / unsaturation.